

ד"ר ישראל רוזנסון

מקומות קדושים בארץ ישראל ניסיון לגיבוש השקפה חינוכית-דתית

לבי לבית-אל ולפניאל מאד יהמה,
ולמחנים וכל פגעי טהוריך.
שם השכינה שכנה לך, והיוצרך
פתח למול שער שחק שעריך.
(רבי יהודה הלוי)

המושג 'השקפה דתית-חינוכית' טעון הבהרה. כותבו של מאמר זה אינו מתיימר להרחיב את העיסוק בצד הדתי לכשעצמו, לאמר, אין לראות בנאמר להלן ניסיון להציג עמדות הלכתיות ברורות בעניין המקומות הקדושים ולבארן, ואף לא להרחיב יתר על המידה את הדיון בבחינות הרעיוניות של המקומות הקדושים. העיסוק בשאלות חשובות אלו, שעליהן נכתב רבות, יהווה תשתית לדיון בשאלות החינוכיות הקשורות במקומות הקדושים, שבהן נתמקד.

'מקום קדוש' – ההגדרה ובעיותיה

הגדרת 'מקום קדוש' אינה פשוטה, והיא כרוכה בהבנת התהליכים ההופכים מקום מסויים לקדוש. לגבי מקומות מסויימים אלה יכולים להיות קביעות הלכתיות שגרתיות; ולגבי אחרים, קדושתם נקבעת בכוח המנהג וההסכמה הכללית. לאחר קום המדינה קיבלו מקומות קדושים רבים גם את הגושפנקא של חוקי מדינת ישראל. נמצא אפוא, שניתן לדבר על מקומות קדושים מכמה סוגים, שונים זה מזה בדרגת קדושתם, ויש לדבר ביטוי הלכתי, רעיוני וחוקי. כך למשל ברור לכל, שיש הבדל מהותי בין מקום המקדש לבין שרידי בתי-כנסת עתיקים או קברות חכמים וקדושים, הפזורים לרוב בארץ, המשמשים מוקד לתפילות ובקשות.

להרחבת הדיון בהגדרת המקום הקדוש היה מתבקש לעסוק במושג הקדושה, העומד ביסודו של ה'מקום הקדוש'. מובן, שהדבר אינו בגדר האפשר במסגרת זו, אולם, היכרות, ולו שטחית, עם מושג הקדושה, מוכיח עד כמה בעייתית היא הגדרת המושג 'מקום קדוש' הנגזר ממנו. הקדושה כמתבקש ממאמרם של חז"ל (תורת

כוהנים ראש פרשת קדושים) כרוכה בפרישות, כלומר בהתרחקות מכבלי החומר, ונשאלת השאלה כיצד זה מתבטא לגבי מקום שמטבעו יש לו מאפיינים פיסיים ברורים. ניתן לטעון באופן כללי, שהקדושה עשויה להיות מוקנית למקום בכוח שני גורמים. האחד, השראת השכינה במקום מסויים, ואז אולי יש למקום 'קדושה עצמית', שאינה תלויה כלל במעשי האדם. והשני, קדושה בשל פעולת האדם, המקנה מעמד הלכתי מיוחד למקום, כגון בית-כנסת או קבר. לדידנו, הגורם הראשון מעניין יותר, לא רק בשל הציגו אתגר רב-ענין להבנת המושג של השראת השכינה, אלא, בעיקר, בשל האתגר החינוכי שהוא מציב בתחום זה, וזהו הרי עניינו המרכזי של מאמרנו. אכן, אם קדושת המקום באה מכוחה של השראת שכינה, הבעייתיות בהבנת מהות המקום הקדוש הינה עקרונית. להלן ננסה לדון בבעייתיות זו ובהשלכותיה החינוכיות ככל שנוכל להשיג.

נפתח בהצגת הקושי העקרוני, האם ייתכן בכלל קידוש המקום. בנקודה זו ראוי לתת את הדעת לדברי ר' יוסי, המטיל ספק אם תתכן בכלל השראת שכינה אמיתית במקום מסויים עלי אדמות, ובעקיפין, האם ייתכן מקום קדוש אמיתי – "מעולם לא ירדה שכינה למטה, ולא עלו משה ואליהו למרום, שנאמר 'השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם' (תהילים קטז, טז)" (סוכה ה, א). הגמרא המתמודדת עם עיקרון זה נאלצת לתת בעקבותיו פירוש מיוחד לכל המקומות מהם משתמע, שהשכינה אכן ירדה לעולמנו. הפתרון המובא שם בגמרא אינו רואה בירידות השכינה השונות – ירידות ממשיכות, אלא מגבילן לשיעור של למעלה מעשרה טפחים, שעור חשוב ומפורסם בהלכה. נמצא שעשרה טפחים אלו באים להמחיש את ההבדל הבלתי ניתן לגישור שבין עליונים לתחתונים, בין עולם האלוקות לבין עולם האדם. ועל כן, כל מה שנראה בירידה של השכינה מתחת לעשרה טפחים אלו הינה אך ורק על דרך ההצטמצמות בזמן ובמקום, שהרי אין זה סביר שהשכינה תשרה במלוא עוזה ותפארתה על עולם החומר, שכן אין המוגבל יכול להכיל את הבלתי מוגבל. מתברר אפוא, שהשכינה אמנם יורדת, אך באופן שכזה, שבו אין החומר מתקדש לגמרי, ותוך שמירה ברורה על הגבול העקרוני שבין עולם האדם לעולם האלוקות. לפי זה ניתן אמנם לתאר 'מקום קדוש', ואולם, זוהי קדושה בדרגה מוגבלת, ויש לכך השלכות על תכונותיו ומהותו של המקום הנידון.

עם זאת, אף שמקום קדוש ייתכן מבחינה עקרונית, עדיין גלומות בו בעיות רבות. כך למשל מתבקשת השאלה, האם קדושת המקום הינה זהה ואחידה לגבי הכל. דומה שהבעייתיות העקרונית הזו באה לידי ביטוי בדבריו של יעקב לאחר חלומו – "אכן יש ה' במקום הזה ואנוכי לא ידעתי" (בראשית כח, טז). מההדגשה 'במקום הזה' עולה, שיעקב ראה במקום מקום קדוש, ואכן עניין 'המקום' מוזכר בפרשה זו חוזר והוזכר, ומתברר, שלתורה יש עניין מיוחד להדגיש את חשיבותו. ולא זו בלבד – יעקב, כזכור, מקפיד לנהוג במקום כבמקום קדוש. ובכל זאת ברור לגמרי, שקדושה זו

של המקום נהירה רק למי שמסוגל לחוות את ההתגלות האלוהית, וגם יעקב עצמו מעיד שלפני כן לא הכיר בכך – "ואנוכי לא ידעתי!" ניתן להוסיף לכך גם את הלך המחשבה, המובע בתיאורו של ספר הזוהר (לשמות כא, א). שם מובעת הדעה, שמשה ידע מראש, שהר סיני הוא הר האלקים, שהרי כתוב "ויבא אל הר האלקים", הרי שמבחינתו היה זה כבר הר האלקים! אשר לשאלה כיצד ידע, מובא שם, שראה עופות שהיו פורחים וטסים משם ונופלים לרגליו של משה. כך חש בדבר, העמיד את הצאן אחר המדבר, וניגש לבדו. הנה כי כן, לקדושתו של המקום יש הבטים טבעיים-ממשיים, והיא באה לידי ביטוי בעולם המציאות. עם זאת ברי, שהבטים אלו לא היו נהירים לכל באי עולם, ולמרות שמדובר בתוצאות טבעיות של הקדושה, חווה אותן משה לבדו. דומה, שניתן להפיק מכאן לקח כללי בדבר היכולת לחוש בהבטים מסויימים של הקדושה, ומתברר, שיכולת זו אינה שווה אצל הכל, ותלויה בדרגתו הדתית-רוחנית של הפרט. אין לדבר אפוא על קדושה קבועה של המקום, דרך משל היתה אחת מתכונותיו הפיסיקליות, אלא, קדושת המקום נקבעת בעצם על-ידי קדושת האדם הנוכח במקום. למותר לציין, שטמונה בכך בעיה חינוכית כבירה, שהרי מי יערוך, שחרף הציפיות השוות, יחוו הכל אותה תחושת קדושה בשהותם במקום הקדוש, ובהיעדר תחושת הקדושה האינדבידואלית, עלולה להמירה תחושת זלזול. זוהי כבר בעיה חינוכית של ממש, ולהלן ננסה להרחיב מעט בעניין זה.

הבעייתיות הבסיסית הכרוכה במקומות קדושים באה לידי ביטוי בשאלות פשוטות אחרות. כך דרל משל השאלה הגיאוגרפית – שאלת המקום. כוונתנו לשאלה, איזה שטח יתקדש בשעה שהשכינה שורה במקום כל שהוא, ומה הם גבולותיו. בניסוח זה קרובה השאלה להיות שאלה הלכתית, ומסתבר, שבכתובים יש לה תשובה מסויימת, לפחות לגבי מקרים מסויימים, וניתן אולי להסיק ממנה גם לגבי מקרים שאינם נזכרים שם. רעיונית, הנחת היסוד היא, שאם היתה השכינה יורדת לעולמנו במלוא עוזה ותפארתה, היה העולם מתקדש כולו, מה שהיה גורר מציאות שונה לחלוטין מזו המוכרת לנו. אך מאחר שירידת השכינה אינה מתבצעת באופן הזה, אלא על דרך ההצטמצמות, כפי שבארנו לעיל, הקדושה מוגבלת לשטח מסויים. כאן ניתן לשער, שכמו שירידת השכינה באה לצורך מסויים, כך גם השטח שהתקדש יתאים לאותו צורך: לשון אחרת, קדושת המקום הינה 'פונקציונלית', ונעשית בשטח שיתאים למטרה המסויימת של השראת השכינה באותו הקשר.

עקבותיו של העיקרון הזה מתגלים בניתוח קדושתו של 'הר האלקים' בעת ההתגלות הראשונה למשה. משה מכריו שם, כזכור, "אסורה נא ואראה את המראה הגדול הזה מדוע לא יבער הסנה" (שמות ג, ג). הנה, מצטיירת כאן התקרבות פיסית של משה אל המקום הקדוש, דבר המודגש בדברי הקב"ה, שכביכול חש בכך – "וירא ה' כי סר לראות..." (שם ד). עתה, בנקודה מסויימת מצווה ה' "אל תקרב הלום, של נעלך מעל רגליך, כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קודש הוא" (שם ה).

דומה, שתיאור זה מעיד, שיש להתקרבות אל ההר גם משמעות גיאוגרפית. הווי אומר: השפעתה של הקדושה, וההלכות הקשורות בה, תופסות רק ממקום מסוים ואילך. מה טיבם של גבולות אלו? נראה, שכפי שכל פרט באותה התגלות חושב ותוכנן לצורכי אותה התגלות, כפי שפתרו חז"ל,¹ כך גם עניין גבול הקדושה נקבע לצורך העניין, ובוהו האופן תובא ההתגלות להכרת משה בצורה המושלמת ביותר. מקום אחר בו למדנו, שגבול הקדושה בא לצורך העניין הינו סיפור חציית הירדן. שם דובר, כזכור, ב'ארון ברית ה', המוביל את המחנה, והעם נצטווה "ואתם תסעו ממקומכם והלכתם אחריו. אך רחוק יהיה ביניכם ובינו כאלפים אמה במדה אל תקרבו אליו ... " (יהושע ג, ד). מובן, שאלפיים אמה אינו המרחק שבו מסתיימת הקדושה, כביכול, באיזה אופן פייסיקאלי. מרחק זה נקבע בגלל סיבות שונות, ואחת מהן היא, שמרחק זה מתאים היטב להגדרה שטבע שם רש"י, "כבודו של מקום הוא". ועל דרך הסברה ניתן לומר, שבמרחק גדול עוד יותר היה העם מאבד את הקשר עם הארון לגמרי, ותוצאה זו לא הייתה רצויה באותן נסיבות.

נביא עוד כדוגמה את מאמר חז"ל, הדין בשאלת השראת שכינת ה' במשכן — "בשעה שאמר לו 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם', אמר: ריבוננו של עולם, הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוך. אמר לו: משה, לא כשם שאתה סבור, אלא עשרים קרש בצפון ועשרים בדרום ושמונה במערב ושמונה במזרח, ואצמצם שכינה שלי ואשכון ביניהם" (תנחומא, כי תשא י). הנה כי כן, גם כאן צפה ועולה השאלה, מדוע נבחר דווקא תחום זה כגבול הקדושה. אפשר שיש כאן ביטוי לרצון הקב"ה להראות, שאין הוא זקוק למרחבים הגדולים ולממדי הענק, כפי שסברו עמי קדם ביחס לאליליהם; ואין הגודל לכשעצמו ביטוי לגדולתו של הקב"ה הנשגבה מעבר לכל ביטוי כמותי. זהו עניין חינוכי מובהק, ומכל מקום, למדנו, שגם במקרה זה תיחומה של הקדושה נקבעה לגופו של עניין. ודומה שניתן לסכם זאת על פי פשוטו של מקרא "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (שמות כה, ז) — 'בתוכם' ולא 'בתוכו'! הרי לך רמז, שהמקום המקודש אינו מגביל את השכינה, אלא מסייע בהמחשת נוכחותה לכל.

לאור כל הנאמר לעיל, ניתן לתאר בעיקרון את קיומם של מקומות קדושים, ולהבין את תכונותיהם הבסיסיות, כמו למשל שיעור גדלם וגבולותיהם. אולם, הבעייתיות הקשורה למקומות קדושים חריפה פי כמה כשעוסקים במהויות אחרות שלהם.

כך למשל, ניתן לצפות שלמקומות קדושים תהיינה תכונות שתבדלנה אותם

1. חז"ל נתנו במדרשם (שמות רבה ב, ה) משמעות על דרך הסמליות לכל פרט ופרט בהתגלות שהיתה סביב הסנה. כך הסנה זכה להיות סמל של השיעבוד, בערתו — סמל להוסר יכולתם של המצרים להשמיד את עם ישראל, ועוד.

ממקומות אחרים. והנה, בשני מקומות למדים אנו על מקומות שנתקדשו בשל התגלות חשובה שהייתה בהם. האחד קשור במשה, ושם נאמר "וירא מלאך ה' אליו בלבת אש מתוך הסנה ..." (שמות ג, ג), ואחר-כך בא הצווי הקובע את המקום כקדוש — "... אל תקרב הלום של נעליך מעל רגליך, כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קודש הוא" (שם ד). והשני, ביהושע, שם נאמר "ויהי בהיות יהושע ביריחו, וישא עיניו וירא והנה איש עומד לנגדו וחרבו שלופה בידו ..." (יהושע ה, ג). וגם כאן בא הצווי "... של נעליך מעל רגלך, כי המקום אשר אתה עומד עליו קודש הוא" (שם טו). הדעת נותנת, שבהבלטת הדמיון שבין האירועים נתכוון הכתוב לרמוז לצורך להשוות את שני האישים זה לזה, בנסיבות הדומות.² מכל מקום, תהיה הסיבה לדמיון שבין שני האירועים אשר תהיה, ברור, שבשניהם מוצגת אמת-מידה ברורה לקדושת המקום, שביטודו הינה הלכתית. לכאורה, ניתן היה להסיק מכאן, שגם במקומות אחרים שבהם התרחשה התגלות היתה קדושת המקום מחייבת חליצת נעליים; ואם הקדושה נשמרת לעתיד, יש לכאורה מקום להניח שדין זה היה ממשיך להתקיים גם בעתיד.

אלא, שלנוכח שתי התגלויות אלו, שבהן מתברר בעליל שקדושת ההתגלות עוברת גם למקום, עומד מספר רב לאין ערוך של התגלויות אחרות, בהן לא הביע הכתוב, ולו ברמז קל, את הצורך לחלוץ את הנעליים, ואין כל סימן קל שבקלים שהמקום נתקדש לזמנו או לדורות. ניתן, כמובן, למצוא הבדל בולט בין התגלויות אלו למשה וליהושע, לבין התגלויות אחרות, שיש בו כדי להצדיק את ההבדל העקרוני בקדושת המקום ביניהן. כך למשל, שתי ההתגלויות דלעיל היו באמצעות מלאך, וייתכן שדווקא בשל כך, נתפסה הקדושה במקום, בעוד שדווקא בהתגלויות ישירות יותר אין כלל מקום להיתפסות הקדושה.³ מכל מקום, ההבדלים הללו מדיגימים בעליל כמה מורכב הוא עניין הקדושת המקום, ועד כמה קשה לקבוע לפי איוו שהיא אמת מידה, מתי מקום התגלות מתקדש בפועל.

עתה, ניתן לעבור לבעיה, שהינה אולי המרכזית בעניין המקומות הקדושים. אם עסקנו עד כה בשאלות המקום, כאן המקום לברר את שאלת הזמן, כלומר, האם הקדושה הנתפסת במקום בשל השראת השכינה או התגלות, נשארת גם לאחר שאלה נסתיימו; או, שמא, עם הסתלק הגורם לקדושה, חוזר המקום לקדמותו. גם

2. ההשוואה בין משה לבין יהושע הינה מוטיב חשוב בספר יהושע. לעתים מבליט הכתוב את היות משה 'עבד ה', בעוד יהושע הינו 'משרת משה' (יהושע א, ב). יהושע זכה לתואר 'עבד ה' רק כשמסופר על מותו בסוף הספר! — (כד, כט). לעתים מובטח יהושע — 'כאשר הייתי עם משה אהיה עמך'. ובמדרש הקשור לעניינו — "שאמר לו הקב"ה (ליהושע) 'כאשר הייתי עם משה אהיה עמך'. למשה, אמר לו הקב"ה 'של נעליך מעל רגליך, וליהושע — 'ויאמר שר צבא ה' אל יהושע של נעליך מעל רגליך'" (תנחומא, תצוה ט).

3. מעין זה ביאר הרב ש' גורן במאמרו 'המקומות הקדושים לאור הלכה' (תורת השבת והמועד, תשמ"ב עמ' 468). לדבריו, מדובר כאן במטטרון — שר צבא ה', שרק בהופעתו עלי אדמות מתקדש המקום.

בשאלה זו קשה, ואף בלתי אפשרי, לתת תשובה מלאה, כי הקדושה אינה איזו שהיא תכונה פיסיקלית-מרידה שניתן לעקוב אחריה, והדרך היחידה לענות על כך כרוכה בעיון במקורות העוסקים בכך.

דוגמה מובהקת לשאלת זמניותה של הקדושה קשורה במעמד הר סיני. באותה עת היה ביטוי הלכתי-מעשי ברור מאוד לקדושת ההר, כפי שמציין הכתוב "והגבלת את העם סביב לאמר השמרו לכם עלות בהר ונגע בקצהו, כל הנוגע בהר מות יומת" (שמות יט, ב). אחרי כן, הוחל האיסור גם על הצאן והבקר – "אם בהמה אם איש לא יחידה". אולם, הכתוב גט מגדיר בקפידה את תנאי הסתגלותה של הקדושה – "במשוך היוכל המה יעלו בהר" (שם יג). זוהי, אם כן, הוראה בהירה ומפורשת, המלמדת על הסתלקותה המוחלטת של הקדושה, ומחזור לכל, שמאותו רגע ואילך לא יהיה עוד הר סיני בדרגת קדושה זו. והיטיב להגדיר זאת המדרש – "ר' יוסי אומר: לא מקומו של אדם מכבדו, אלא אדם מכבד את מקומו. שכן מצינו בהר סיני, שכל זמן שהשכינה שרויה עליו, אמרה תורה 'גם הצאן והבקר אל ירעו מול ההר ההוא'. נסתלקה שכינה ממנו, אמרה תורה 'במשוך היוכל המה יעלו בהר'" (תענית כא, ב).

אמת, קיימת מסורת מושרשת במדרשי חז"ל, המדגישה את ערכו וחשיבותו של הר סיני לאורך הדורות שעברו מאז המעמד הגדול שהיה שם.⁴ ואין פלא בדבר, שהרי ברור ונהיר אף לתינוקות של בית רבן מה מסמל הר זה. אולם אין כל עדות לקדושה במובן המקובל, השורה במקום, והוא לא נתפס בעם ישראל כמקום קדוש. בדברי חז"ל הוא מופיע כמושג מופשט וסמלי, וגם במקרה היחיד המתואר בדברי חז"ל אודות חכם שהלך לבקר שם ניזקק הוא לעזרת 'מורה דרך' זר⁵ – אות וסימן שעם ישראל לא נהג לילך שם, ומבחינה מעשית לא ראו בו מקום קדוש.

גם מסיפור אליהו שבבריתו מפני איובל הגיע לסביבות באר שבע, וכמעט שגוע שם ברעב ובצמא, ולבסוף הלך ארבעים יום וארבעים לילה עד 'הר האלקים חורב' (מלכים א יט, ח), אין להוציא דבר, שהרי הליכתו לשם כרוכה בנס ובהוראת ה'. לפי

4. ערכו וחשיבותו של הר סיני בולטים בכמה מדרשי חז"ל. למשל, בסיפורו של רבה בר חנה נאמר "שמעתי בת קול שאומרת, אוי לי שנשבעתי, ועכשיו שנשבעתי מי מיפר לי" (בבא בתרא עד, א) המעשה אירע בהר סיני. וכן, "בכל יום יום בת קול יוצאת מהר חורב ואומרת כל העולם ניוונן בשביל חנינא בני, וחנינא בני דילי בקב חרובין מערב שבת לערב שבת" (ברכות י, ב). וכן, "בכל יום יום בת קול יוצאת מהר חורב ומכרזת ואומרת, אוי להם לבריות מעלבונה של תורה" (משנה אבות פ"ו מ"ב). בכל האיכוורים האלה 'הר סיני' מוסיף משנה סמכות ותוקף להכרזות בת הקול שהושמעו שם, אך אין כאן הקשר גיאוגרפי ואין כאן ראייה לקידוש המקום. ראה גם: ר' שוורץ, סיני במסורת היהודית ובמחשבת ישראל, קדמוניות סיני. עורכים: ז' משל וי' פינקלשטיין. תשי"מ.

5. מדובר ב'טייעא' – סוחר ישמעאלי, שהוביל את רבה בר חנה להר סיני. ניתן להוציא רמז מכך, שחז"ל סברו שגודדים וסוחרים ידעו על מקומו של הר סיני, אך דווקא אצל עם ישראל נשתכח מקומו.

זה, אין לראות את המקום כמקום קדוש שאדם מגיע לשם מרצונו וביוזמתו, אלא אתר שניתן להגיע לשם רק ברצון ה'. נראה גם, שמטרתו העיקרית של הסיפור הזה הינה להשוות בין אליהו למשה (ארבעים יום ללא אכילה ושתייה, התגלות בהר חורב ועוד) ולא ללמד על קדושתו המיוחדת של סיני. כללו של דבר – מצטייר שזהו מקרה מיוחד, שיותר משבא ללמד על קדושתו הנצחית, בא להורות על סמליותו החשובה של ההר, ומכאן פתוחה דרך לפרשנות מקבילה לגבי מקומות התגלות אחרים. ניתן אפוא לראות את קביעתנו, בדבר אי היותו של הר סיני מקום קדוש במובן המקובל, כמוצקה; ויש בכך כדי להעיד על עקרון הסתלקות הקדושה עם הסתלקות השכינה. דוגמה נוספת לראייה זו היא לנתח בהקשר זה היא זו של 'שילה', שם היה המשכן לפי מסורת חז"ל במשך שלש מאות ששים ותשע שנים (זבחים קיט, א), ושם נגלה ה' לשמואל (שמואל א ג, ד). בגלל חטאי העם נעזב משכן שילה על ידי ה', כמו שאומר ירמיהו "ועשיתי לבית הזה אשר נקרא שמי עליו, אשר אתם בוטחים בו, ולמקום אשר נקרא שמי עליו, כאשר עשיתי לשלה" (ירמיהו ז, יד). וכן – "... וימאס מאד בישראל, ויש משכן שלה אוהל שכן באדם" (תהילים עח, נט"ס). אמנם, במסורת חז"ל נשתמר הד עמום לקדושתה של שילה – "אמר רבי חייא בר אבין אמר רבי יהושע בן קרחה: סח לי זקן אחד, פעם אחת הלכתי לשילה והרחתי ריח קטורת מבין כתליה" (יומא לט, ב). עם זאת גם בשילה קשה לראות מקום קדוש במובן המקובל, והיא אינה משמשת לאורך הדורות כמרכז לעלייה לרגל, או איזו שהיא פעילות דתית אחרת. יתירה מזאת, דומה, שהערך החינוכי החשוב בשילה הינו דווקא היעדר הקדושה במקום זה, המשמש מזכרת נצח לחטאי עם ישראל, כמו שרמו ירמיהו. גם מאמר חז"ל שהובא לעיל, יותר משהוא מזכיר את קדושתה של שילה, ממחיש הוא את עווניה ועלבונה בהווה.

כללו של דבר – רואים אנו, שבעצם השראת השכינה במקום מסוים אין כל ערובה לכך, שהמקום יתקדש לדורות. דומה, שמאחורי קביעה זו מסתתרת מגמה חינוכית מסויימת – השראת השכינה, או ההתגלויות המאפיינות מקומות מסויימים, היו קשורות לזמנן ומקומן. אם תיתפס במקום קדושה נצחית, המנותקת מהאירוע המקורי שלשמו ירדה שכינה לעולם, עלול להתקבל הרושם, שבכל הקשור לפעולות הקב"ה עלי אדמות יש עדיפות למקומות מסויימים. בכך יש כדי להגביל את הקב"ה במקום, ולפגוע בעיקרון הנשגב המסתתר מאחורי הפסוק "לה' הארץ ומלואה" (תהילים כד, ב), דומיו, המעידים על שלטונו המוחלט של הקב"ה בטבע וביקום כולו.

בסיכום, ניתן לציין, שמה שעולה מן הדיון הזה הוא, שקשה מאוד, ואולי אף בלתי-אפשרי, להחליט – אם ובאלו נסיבות יתקדש מקום מסויים, רק בכוח השראתה של שכינה; ואם ובאיזו מידה תישמר קדושתו גם בעתיד. קשה מאוד, ואף בלתי-אפשרי, לגבש כללים ואמות-מידה מוגדרות שיסייעו לנו בכך. דומה, שהמצב

הינו, שקדושתו של מקום נתפסת בעיני הציבור בראש ובראשונה בשל קביעת ההלכה, ופחות בשל הסיבות הרעיוניות העומדות ביסודה של קביעה זו. הקביעה ההלכתית העומדת בפני עצמה, והמשוחררת מהצורך בהסבר מתמיד, מסייעת בראיית המקום כקדוש מבלי להתמודד עם הבעיות הרעיוניות הקשות עליהן הצבענו לעיל.

כדוגמה לכך ניתן להביא את השקפת חז"ל בדבר הגורם לקדושת מקום המקדש. חז"ל ידעו לציין שפע של סיבות לקדושתו של מקום המקדש, חלקן קשור לראשית הזמן. ובכל זאת כשהגיעה העת להקים מקדש, נזקק דור להקדיש את המקום (ובחים כד,א). וגם, כשמדובר בקדושת בתי-כנסיות ובתי-מדרשות, אין היהודי הפשוט נזקק להתמודד עם השאלה המסובכת של השראת השכינה במקומות האלה. גישה זו אינה חורגת מתחומי חיים רבים אחרים, בהם מסתמכים על ההלכה תוך הדחקת הרעיונות שמאחוריה. עם זאת, כשבחינוך עסקינו, מתבקש בכל זאת הצורך לברר רעיונית, ולעתים אף היסטורית, מה הביא לקדושתו של מקום מסוים. קשה להתחמק מבירור זה, היות ופעמים לרוב הכתוב עצמו מלמד על כך.

בעיות ה'קדושה' של קברים קדושים

עד כאן עסקנו במקום הקדוש, שקדושתו מקורה בהתגלות השכינה. זאת אמורה להיות הסיבה המרכזית להתקדשות מקום. ברם, ניתן לדבר גם על מקומות קדושים מסוג אחר – קברי צדיקים, שגם להם מקובל לייחס סגולה ואף קדושה מסוימת. ניתן לומר, שסגולתם וקדושתם של מקומות אלו נובעת מזיכרון הדמות שנקברה שם, והשפעתה הדתית הממשיכה להתקיים גם לאחר מותה. המגמה ההתייחסות מיוחדת למקומות אלו מתחילה כבר אצל חז"ל. אלו הבינו, שמותו של הצדיק מסכם את מפעלו, דבר העולה בקנה אחד עם קביעתם ש"גדולים צדיקים במיתתן יותר מבחייהן" (חולין ז,ב). להשפעת הצדיק לאחר מותו מצאו חז"ל סמך במקרא. כך דרשו את הכתוב המדבר במרגלים – "ויעלו בנגב ויבא עד חברון" (במדבר יג,כב): "מלמד שפרש כלב מעצת מרגלים, והלך ונשטח על קברי אבות. אמר להן: אבות, בקשו עלי רחמים שאנצל מעצת מרגלים" (סוטה לד,ב). ועוד בדומה לכך מספר המדרש שיעקב קבר את רחל על אם הדרך, כדי שבעת שהעם הגולה עתיד לעבור ליד קברה יבקשו שם רחמים (בראשית רבה פב) ותצטרף רחל לבקשתם. זאת על סמך דברי ירמיהו "קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים, רחל מבכה על בניה" (ירמיהו לא,יד). ובדומה לכך מספר המדרש על בקשת ה' לירמיהו, שילך ויקרא לאברהם, יצחק, יעקב ומשה מקבריהם, שהם יודעים לבכות, ויש בבכיים לסייע לעמם בעת צרתו (איכה רבתי, פתיחתא).

ובכל זאת, מקורות אלו קשורים לאבות האומה הנערצים, וקשה לומר שהתפתחה

כאן משנה שיטתית של 'הלכות קברים קדושים', המלווה בביסוס רעיוני מתאים. נהפוך הוא, בכמה מדרשים מוצאים אנו הסתייגות מקברים קדושים, שמקורה בחשש שמא יהפכו קברים אלו למוקד דתי בפני עצמו. כך למשל, שמים חז"ל בפיו של אדם הראשון את החשש "... ולאחר מותי יקחו אותי ואת עצמותי, ויעשו להם עבודה זרה". הפתרון המובא שם הוא – "אלא אעמיק אני ארוני למטה מן המערה ולפנים מן המערה" (פרקי רבי אליעזר פ"ב).

חשש דומה מובע גם במדרש חז"ל, המבאר מדוע לא נקבר יעקב במצרים – "למה לא רצה יעקב להקבר במצרים? שלא יעשוהו מצרים עבודה זרה, שבשם שנפרעין מן העובד כך נפרעין מן הנעבד ..." (תנחומא, ויחי ג). אפשר, ששורשו של חשש זה מצוי במקרא בדברי הכתוב על קבורתו של משה – "ויקבור אותו בני בארץ מואב מול בית פעור, ולא ידע איש את מקום קבורתו עד היום הזה" (דברים לד, ו). במדרש נאמרו הדברים במפורש – "כדי שלא יהיו ישראל הולכין ומניחים בית המקדש ומזבחים ומקטרים שם ..." (לקח טוב, שם). אמת, מן המפורסמות הוא, שהרגש הקורא לעבודה זרה נחלש והוקעה במשך הזמן, ומזה זמן רב אין לראות בו חשש ממשי. ובכל זאת, רמזי התורה וקביעותיהם של חז"ל בנידון נשארו אקטואליות כמו תמיד. דומה, שהחשש העתיק פשט צורה, וכיום ניתן לתרגמו לחשש שמא תסיח ההתמקדות באישיות הצדיק, המתרכזת מטבע הדברים בקברו, את הדעת מעבודת הקב"ה. אולי, בקביעת חז"ל, שאין בונים 'נפש' על קברי צדיקים "שהרי דבריהן זכרון" (ירושלמי, שקלים פ"ב ה"ה), מובע הביטוי ההלכתי להלך-רוח זה.

הסתייגות אחרת של חז"ל מהפיכת קברי הצדיקים למקום קדוש פומבי, שיש בו חלק ונחלה לרבים, מונחת באותן אגרות חז"ל, המתארות את הסכנות הכרוכות בכניסה לקברים אלו. כך למשל, מסופר בתלמוד על רבי בנאה, שהיה מציין מערות קבורה מפני הטומאה, כשהגיע למערתו של אברהם פגש את אליעזר עבד אברהם בשער, ורק כשביקש את רשותו, הורשה להיכנס (בבא בתרא נח, א). ומפרש שם הרשב"ם: "ר' בנאה אדם גדול וחשוב היה, לפיכך ניתן לו רשות ליכנס בקברי צדיקים. אבל אחר לא ...". במקומות אחרים מדובר בסכנות של ממש. כך למשל, מסופר על הניסיון לקבור את רב הונא ריש גלותא אצל רב חייא הגדול, גם הוא מבבל. ומסופר, ששאלו מי מוכן להיכנס ולקבור את רב הונא במקום זה, ור' חגי הסכים. התגובה לכך הייתה, שר' חגי, בהיותו אדם זקן, מבקש עילה למות ולהיקבר בקברו של הצדיק. תשובתו היתה, שיקשרו חבל ברגליו, כך, שאם יתעכב שם, ימשכו אותו בחבל. סופו של דבר יצא משם, ונכפלו לו שניו (ירושלמי, כלאיים פ"ט ה"ג). במקום אחר מופיעה גרסה שונה של המעשה, ומסופר, שבהיכנסו לקבר נבעת חקף את ארונו של רב הונא, ומשום כך לא נענש ויצא (מועד קטן כד, ב). וכן מסופר, שנחש הקיף את מערתו של רבי שמעון בר יוחאי, מה שהפריע לקבורת בנו אלעזר. כדי לאפשר את

הקבורה נאלצו לבקש "עכנא עכנא, פתחי פיך ויכנס בן אצל אבא. פתח להו" (בבא מציעא פד, ב).

מכל אלו עולה, שחז"ל חששו, שמא יהפכו קברות הצדיקים מקומות שרגל אדם רגילה שם. כך, מתוך התרכזות בפן הפיסי של המקום, יבואו להקל ראש במקום, ובעקבותיו גם בדמות הצדיק ובתורתו. לפי השקפה זו קברות הצדיקים הינם מקומות שיפה להם הצנעה, והפיכתם למקום קדוש פומבי יש בה כדי לגרום נזק חינוכי. הנה כי כן, חותם הבעייתיות הטבוע במקומות קדושים רגילים מאפיין, אמנם מסיבות אחרות, גם את הקברים הקדושים.

עם זאת, אם בהשקפה חינוכית עסקינן, נדע לקבר הקדוש גם חשיבות מסויימת, הנובעת אולי מדברי חז"ל "לקדושים אשר בארץ המה" – שאין הקב"ה קורא לצדיק קדוש עד שיותן בארץ. למה? שיצר הרע מיצר לו, ואין מאמין בו בעולם הזה עד יום מותו" (מדרש תהלים טז, ב). דומה, שלא נטעה אם נטען, שטמון כאן מסר רב ערך, לא רק עבור קהלו של הצדיק, אלא גם עבור הצדיק עצמו, שאת מעמד הקדוש נבצר ממנו להשיג בחייו, שמא יקטרג היצר. צא ולמד, כמה גדולה חשיבותה של הראייה הכוללת, המרגישה את הסכנות והחששות מחד גיסא, ואת הערך החינוכי מאידך גיסא, בתופעה המורכבת של מעמד הקברים הקדושים.

הערך החינוכי של המקומות הקדושים

עתה, כשבידינו מושג מה בדבר הבעייתיות הכרוכה במושג 'מקום קדוש', נוכל לדון בבעיה המרכזית העומדת ביסודו של מאמר זה – כיצד נוכל לנצל את המקומות הקדושים ואת החיבה שהוגים להם המוני בית ישראל, כדי לסייע בחינוך דתי לתורה ומצוות, ולאהבת העם והארץ. דומה, שמכל הנאמר לעיל עולה מסקנה ברורה, שעצם רעיון קדושת המקום אף שיש בו ממש, ומדהבחינה הפילוסופית ניתן להבינו, הינו מורכב ובעייתי מכדי שיוכל לשמש בסיס לאיזו שהיא משנה חינוכית עצמאית. לכל היותר, ניתן לשלבו כפרט בדיון כללי, חשוב לכשעצמו, בשאלת היחס שבין הקדושה לבין עולם החומר. יתירה מזאת, ההתמקדות בעניין קדושת המקום לכשעצמו, מבלי שנעטוף אותה בלבושים האחרים של המקום הקדוש, עלולה לגרום לעתים לנזק חינוכי, שכן לא כל אחד נתברך ביכולת לחוש בקדושה ולהמחיש. להבנת העניין נתאר בדמיונו מקום קדוש, שכל שאנו יכולים לומר עליו הינו רק עובדת היותו קדוש, מבלי שיהיו בידינו פרטים כיצד נתקדש ובאלו נסיבות. דומה, שנתקשה ליצור במקום שכזה חוויה חינוכית אמיתית, המתבססת אך ורק על קדושת המקום, אלא אם כן נבססה בנימות מיסטיות, ואז חורגים אנו לגמרי מדיון זה. דומה, שלהכרת חשיבותם של המקומות הקדושים עלינו לפנות לכיוון אחר לגמרי, כיוון הקשור במשותף לכל המקומות הקדושים, והוא הקשר העמוק אל

העבר. לכאורה זהו עניין פשוט, ובכל זאת, בשל החשיבות החינוכית הגדולה של העניין נרחיב בו את העיסוק. למותר לציין את החשיבות הרבה שרואה היהדות בקשר עם העבר. העבר אינו ניתן, כמובן, לבנייה פיסית מחודשת, הוא ניתן לזיכרון בלבד, שלמשמעותו החינוכית אין ערוך. לזיכרון יש מגבלות רבות, ואנו, שצוינו "זכור ימות עולם הינו שנות דור ודור" (דברים לב, ז), חייבים להתמודד כנגד מגבלות אלו ככל שביכולתנו. דרך נאותה לכך הינה הכרת המקומות שבהם אירעו האירועים, הכרה השוברת את הערטילאיות ומסייעת להמחשת העבר. הקדושה שהוקנתה למקומות מסויימים בעבר לא היתה פריווילגיה שרירותית של אותו מקום, אלא היתה קשורה במאורעות שהתחוללו שם. הכרת המקום משמשת אמצעי, שאין ערוך לחשיבותו, ללימוד האירוע ולמקומה של הקדושה באותו אירוע, ובכך להבין, עקב בצד אגודל, את מהותה של הקדושה עצמה. ההתייחסות לקדושה והבנתה יכולים לקחת חלק בנפש האדם מתוך ההקשר המלא של בואה לעולם, וזה קשור למקום בקשרים בל ינתקו.

הסיפור החסידי הבא מיטיב להדגים את הנאמר לעיל. דומה שלא נטעה, אם נגדיר את מטרתו העיקרית של סיפור זה כהמחשת שלבי ירידתה של התנועה החסידית. אך דווקא בהקשר זה יש כדי להדגים את חשיבותו של המקום בראייה כוללת של הקדושה הקשורה לאירוע מסויים – "משעמד בפני הבעל־שם־טוב עניין פיקוח נפש גדול, נוהג היה ללכת למקום מסויים ביער, להדליק אש ולכוון מחשבותיו בתפילה – ואז, מה שביקש לעשות קם והיה. דור אחד לאחר מכן, משעמד אותו פיקוח נפש גדול, בפני המגיד ממזריטש, נוהג היה ללכת לאותו מקום ביער ולומר: איננו יכולים עוד להדליק את האש, אך עדיין יכולים אנו לומר את התפילות – ומה שביקש קם והיה. ושוב, דור אחד מאוחר יותר, היה על רבי משה ליב מסאסוב לבצע משימה זו. אף הוא הלך אל היער ואמר: איננו יכולים עוד להדליק את האש, אף איננו יודעים עוד את הכוזנות הנסתרות שבתפילה, אך יודעים אנו את המקום ביער בו אירע הכל – וצריך להיות די בכך, ואכן די היה בכך. אולם דור נוסף עבר, ורבי ישראל מרוזין נקרא לבצע משימה זו, ישב בכס הזהב בארמונו ואמר: איננו יכולים להדליק את האש, איננו יודעים את התפילה, איננו יודעים את המקום, אך את המעשה נוכל לספר. ואכן, מוסיף המספר: לא נפלה השפעת סיפורו של האחרון מהשפעת מעשיהם של שלושת הראשונים."⁶

אכן, זהו סיפור על ירידת הדורות. בסופו של דבר נשאר כאמצעי ה'משמר' את הקדושה רק המעשה. אמנם, גם במעשה אין לזלזל, ומכיוון שמדובר ברבי ישראל מרוזין יש למעשה כח רב ביותר. אולם הגיונו של הסיפור מצביע על כך, שכוחו של

6. הסיפור לקוח מג' שלום, 'החסידות השלב האחרון', בתוך: החסידות ותולדותיה, ערך: א' רובינשטיין, תשל"ח, עמ' 50. לדבריו, מקורו בסיפור של ש"י עגנון.

המעשה הערטילאי פחות הוא מזה של המקום; כמו שכוחה של השהות במקום. שלצורך העניין ניתן לקרוא לו מקום קדוש, קטן מזה של חווית הקדושה המקורית. אולם, בריחוק הזמן מהאירוע שבו נכרכה הקדושה לראשונה, יש למקום תפקיד נכבד ביצירת השראה, שבכוחה לעורר תפילה שתדמה במשהו לתפילה הראשונית רבת הקדושה שנאמרה באותו מקום.

משירדה הקדושה לעולמנו, אין היא עומדת עוד כישות נפרדת בפני עצמה, כפי שמרמזו אותו מאמר חז"ל שהובא למעלה, הקובע, שהשכינה לא ירדה לעולם מתחת לעשרה טפחים. הקדושה בעולמנו מהווה חלק ממכלול הכולל גם את האירוע שבו נכרכה – במישור הזמן, וגם את האתר שבו מדובר – במישור המקום. בהווה, המקום הוא זה העומד לנגד עינינו, והוא זה המאפשר ללמוד את האירוע בעבר, שבו נכרכה הקדושה, ולחוות את הקדושה עצמה. המקום הוא זה שמקנה לקדושה את בסיסה המציאותי!

מכל זה עולה, שההתייחסות לעברו של המקום הינה חלק בלתי נפרד ממהותו של המקום הקדוש, באשר הוא שם. אין לך מקום קדוש שאינו קשור לאירוע בעבר, וההתייחסות אל העבר בונה את הקשר הנפשי אל המקום.

נציג כאן דוגמה שממנה יש ללמוד שכגודל קדושתו של המקום כך עמוקים שורשיו בעבר. הכוונה למקום המקדש, שחז"ל במדרשיהם ואגדותיהם ידעו לקשרו אל עבר האומה והעולם. ויצויין, חרף הקדושה ההלכתית שהוקנתה למקום לפי מסורת חז"ל על ידי דוד, והיא זו המחייבת אותנו מבהינה מעשית, לא התעלמו חז"ל מהיותו רווי זכרונות היסטוריים-דתיים למכביר, שכל אחד מהם כרוך בענייני קדושה, וכל אחד מהם תורם את תרומתו לקדושה הכוללת של המקום. כך, למשל, הקשר המפורסם בין מקום המקדש למקום העקידה. יסודו של קשר זה רמוז בשמות המקומות. בעקידה נאמר "... ולך לך אל ארץ המוריה" (בראשית כב, ב), ובמקדש נאמר "ויחל שלמה לבנות את בית ה' בירושלים בהר המוריה..." (דברי הימים ב, ג, ב). ואברהם עצמו נוקב שם למקום, שם שיש בו משום 'מדרש שמות' ל'מוריה' – "ויקרא אברהם שם המקום ההוא ה' יראה אשר יאמר היום בהר ה' יראה" (בראשית כב, יד). בכנותו את המקום בשם, מלמדנו אברהם כמה חשוב הוא בעיניו. אך חשוב גם תוכנו של השם, הרומז, כפי שפירש רש"י לבאות – "פשוטו כתרגומו, ה' יבחר ויראה לו את המקום הזה להשרות בו שכינתו ולהקריב כאן קרבנות."

אך הזיכרונות הבונים את קדושת המקום מגיעים עוד הרחק אל העבר. הכתוב מעיד גם בסיפור העקידה וגם בסיפור בחירת המקום למקדש בימי דוד, שהקב"ה הוא זה שבחר במקום. המדרש השלים כאן את השאלה המתבקשת, וכיאר בזכות מה – "אמר רבי ישמעאל: כיוון שהגיעו לאותו מקום, הראהו הקדוש-ברוך-הוא באצבע לאברהם, ואמר לו: זהו המזבח. הוא המזבח שהיה אדם הראשון מקריב בו מקדש, הוא המזבח שהקריבו בו קין והבל, הוא המזבח שהקריבו בו נח ובניו..." (פרקי רבי

אליעזר פרק לא). אין זו, כמובן, היסטוריה בפשוטה, זהו תיאור רעיוני המלמד כיצד נבנית הקדושה נדבך על גבי נדבך, כך, שבסופו של דבר משקף מקום המקדש את הרגעים הדתיים החשובים של האנושות. מקום המקדש קושר לפי זה את המקדש לעברה הדתי של האנושות, וכל המעוניין להעמיק בנקודה זו יוכל למצוא בקעה להתגדר בה גם באשר למשמעות של קשר זה, לגבי תפקידו של המקדש, שיבנה במהרה בימינו.

אך גם בכך לא מסתיים עדיין, לדברי חז"ל, הקשר עם העבר. מתברר, שמקום המקדש קשור בקשר אמיץ לראשית הזמן – לתכנית האלקית שנקבעה בטרם בריאה – "שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם, ואלו הן: תורה, ותשובה, וגן עדן, וגייהנום, וכסא הכבוד, ובית המקדש, ושמו של משיח" (פסחים נד, א). הנה כי כן, המקדש 'עתיק יומין' הוא. אך לא רק המקדש עצמו, גם מקומו אינו מקרי, אלא מכון כנגד בית המקדש של מעלה (בראשית רבה נה). לא כאן המקום לעמוד על הביטוי הקשה 'בית מקדש של מעלה', עם זאת ברור, שיש כאן הרגשה על חשיבות מקומו, ועל השתלבותו של המקום בתכנית האלקית של עולמנו, שהמקדש יוצר את אחד מבסיסיה.

אין פלא אפוא, שהרמב"ם, בפרטו את דיני בית הבחירה, העוסקים בקדושתו החלכתית של המקום, דאג שלא ייפקד מקומה של הקדושה הרעיונית הקשורה לעבר – "ומסורת ביד הכל, שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארונה הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח ועקד עליו יצחק. והוא המקום שבנה בו נח כשיצא מן התיבה. והוא המזבח שהקריב עליו קין והבל. ובו הקריב אדם הראשון קרבן כשנברא, ומשם נברא. אמרו חכמים: אדם ממקום כפרתו נברא" (הלכות בית הבחירה ב, ב).

בסיכום – הדרשות שהבאנו לעיל הן שמדגישות את חשיבותו של המקום כגורם מחנך, באשר הוא זה הניצב לנגד עינינו ונתפס בחושינו. על כן יש בו כדי לשמש גשר לענייני הזמן והקדושה המופשטים יותר. כדי לאשש עיקרון זה, ראוי לעיין במשמעותם של הגדרת המקומות, ציונם וקריאת שמותם, שבוצעו על ידי אישים שונים במקרא, כדי להזכיר לעם ישראל את חסדי ה' שעשה עם עמו. כך למשל, מורה יהושע לבני ישראל "עברו לפני ארון ה' אלקיכם אל תוך הירדן, והרימו לכם איש אבן אחת על שכמו למספר שבטי בני ישראל. למען תהיה זאת אות בקרבכם כי ישאלון בניכם מאמר מה האבנים האלה לכם. ואמרתם להם, אשר נכרתו מימי הירדן מפני ארון ברית ה' בעוברו בירדן נכרתו מי הירדן, והיו האבנים האלה לזכרון לבני ישראל עד עולם" (יהושע ד, ח). ידוע שבתקופת חז"ל הלכו עדיין לראות את אותם אבנים ("אבא חלפתא ורבי אליעזר בן מתאי וחנניא בן חכנאי עמדו על אותם אבנים ושיערום כל אחת ואחת שקולה כארבעים סאה...") – סוטה לד, א). אין אלו מקומות קדושים במובן המקובל, ואין חלים שם דינים המאפיינים מקומות קדושים, ובכל זאת

ידעו חז"ל להקנות לביקור במקומות אלו משמעות דתית עמוקה, המתבטאת בברכה שיש לברך שם – "הרואה מקום שנעשו בו ניסים לישראל, אומר: ברוך שעשה ניסים לאבותינו במקום הזה" (משנה, ברכות פ"ט מ"א). ואם עסקנו במעבר הירדן, נכללות מעברות הירדן בין המקומות שהברייתא מדגימה כאתרי ניסים (ברכות נד,א).

דומה שגם כאן מודגש העיקרון החינוכי שהוצג לעיל, לפיו המקום מזכיר את האירוע בעבר וממחישו במטרה להשיג תועלת דתית להווה. ניתן לשלב בכך את היחס לקברי האבות הכרוך בפרשיות, שאינן קשורות דווקא בקבורה, אלא גם בקניין ובהאחזות בארץ, ואף נכסי רוח מתמידים ומתחדשים, היפים לכל עת וזמן. אולי זה פשר איזכורו המיוחד במינו של 'מקום קבורת רחל' הקשור למשיחת שאול למלך, וגם שם נשאבת השראה מן העבר אל ההווה.⁷ ובכך מתלכדים המקומות הקדושים הקשורים לעבר והמקומות הקשורים לניסיו של הקב"ה לאחדות אחת, שעניינה חיפוש אחר המשמעות הדתית של העבר.

ניתן לשלב במגמה זו גם את היחס לקברי האבות, הכרוך בפרשיות שאינן קשורות דווקא בקבורה, אלא גם בקניין ובהאחזות בארץ, ואלו נכסי רוח מתמידים ומתחדשים, היפים לכל עת וזמן. אולי זה פשר איזכורו המיוחד במינו של מקום 'קבורת רחל', הקשור למשיחת שאול למלך, וגם שם נשאבת השראה מן העבר אל ההווה.⁷ וראוי לסיים בדוגמא קיצונית, הקושרת את הסיבה לאי ההכרזה על מקום קבורתו של משה בחטאו – "לפי שנתעצל (משה, ולא מיחה בחוטאים!) ולא ידע איש את מקום קבורתו" (במדבר רבה כ,כד). נמצא, ששאלת מקום הקבורה מהווה כלי פרשני להבעת מסרים דתיים-חינוכיים, שערכם רב להם לעתיד.

מאחר שעסקנו בשאלת היחס בין הזמן והמקום בעניינה של הקדושה, קשה שלא לסיים בדבריו של א"י השל, שהרבה לעסוק בשאלה זו במסתו על השבת⁸ – "אין ספק שאחד מתפקידיו של האדם הוא שיהא שולט במרחבי החלל. הסכנה היא בכך, שיותר שאנו מגבירים חיילים בתחום כיבושו של מרחב החלל, אנו מקפחים את שאיפותינו בתחום הזמן. בממלכה זו של הזמן יש ולא הקניין הוא התכלית, אלא ההווה. כאן לא כל כך חשוב לנו מה שיהיה לנו, אלא מה שאנו נהיה. כאן תכליתנו איננה רק לקבל, אלא גם ליתן; שאיפתנו לא לשלוט על אחרים, אלא להשתתף עמם; לא להכניע, אלא להתקיים יחדיו. כלום אין החיים מאבדים את משמעותם שעה שאנו מתעלמים מיסוד הזמן, וכל מעיינינו נתונים להשתלטות על חלל המקום, להרבות נכסים במרחבי המקום?"

אכן, הדברים יפים גם לשאלת המקומות הקדושים. גם כאן התרכזות במקום

7. מעין זה ראה אצל י' אליצור, פשר אותיות שאול ובעיות קבורת רחל, לפני אפרים ובנימין ומנשה, עורך: ז"ח ארליך, עמ' 62.

8. א"י השל, השבת – משמעותה לאדם בימינו, עמ' 11.

גוררת בעיות חינוכיות, ועלולה להביא לתחושה, שהמקום אינו מקומו של 'מקום', אלא נכס מנכסיך. ברי, שזה מה שקרה לעם ישראל בשעה שהביאו, בהשראת חופני ופנחס בני עלי את ארון ה', כדי שיסייע במאבק נגד הפלישתים, וסופו שנישבה בידיהם. אם כן, המקום לכשעצמו עלול לקלקל את הקדושה. אך כשקיימת מודעות להיות המקום חלק בלתי נפרד מן המציאות, והמציאות כוללת בצד המקום גם את מימד הזמן והקדושה, יכול המקום להביא תועלת דתית רבה. אמור מעתה: מי שחפץ להקפיד על ערכם החינוכי של המקומות הקדושים, צריך להקפיד על שמירת הפרופורציות במרכיבי המשוואה היסודית של חיינו, שהינם – מקום, זמן וקדושה.

סיכום

אין בכוונתנו להציע, במסגרת זו, דרכים מפורטות כיצד להעביר את הנאמר לעיל לשפת המעשה. כיום עומד לרשות המתעניין שפע של חומר, המציג את הצד ההיסטורי של המקומות הקדושים בארץ ישראל, ואת המנהגים והמסורות שנתפתחו סביבם.⁹ עיון במקורות אלו מלמד, שהוראת פרקים שלמים בהיסטוריה ותולדות הרוח של עם ישראל תקבל סם חיזוק ותיהפך חיה ותוססת, אם תלווה בהצגת הנושא גם דרך זוית הראייה של המקומות הקדושים.

אין צורך במשפטי סיכום אלו לחזור על הנאמר לעיל, נסתפק רק בעצה הפרושה בפני הלומד והמתעניין במקומות הקדושים – תקוותנו הינה, שהמשכיל להוציא לקח חיובי מהבעייתיות העקרונית הגלומה במושג 'מקום קדוש' ????. אין טעם להתייחס בנפרד ולהציג בנפרד את הצדדים השונים של המקום הקדוש. נזכור, שהמקום הקדוש הינו מערכת המשלבת מקשה אחת – גיאוגרפיה, היסטוריה וקדושה. על העוסק במקומות הקדושים לחתור להצגה אחדותית של צדדים אלו. אז, ורק אז, תימנע הסכנה של חיטוט דקדקני באחד מן הצדדים על חשבון רעהו, דבר שיש בו כדי לגרום נזק חינוכי. אז, ורק אז, יקבלו המקומות הקדושים עתיקי היומין את מקומם הראוי במערכת הדתית-חינוכית של עם ישראל בארצו. ומתוך הבנת אלו נוכל לשאת בליבנו, תוך פניה מובהקת לרגש, את שורותיו הנפלאות של רבי יהודה הלוי, שפתחו את מאמרנו זה.

9. ראה בספרו של ז' וילנאי, מצבות קדש בארץ ישראל, תשכ"ג. וכן, ז' ספראי, קברי צדיקים ומקומות קדושים במסורת היהדות, בתוך: ספר זאב וילנאי, עורך: א' שילר. עמ' 303.